

ÖRDÖG FERENC
VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

CZUPI KIADÓ · NAGYKANIZSA 2008

Plánder Ferenc (Kiskanizsa, Zala vm., 1796. jan. 5. – Nova, Zala vm., 1867. márc. 5.) plébános, néprajzi író

1807-12 között a nagykanizsai piarista gimnázium tanulója, utána kispap Szombathelyen, 1819-ben szentelték pappá. Négy hónapig Nagylengyelben káplán, utána Szombathelyen tanár, 1825. december 1-jétől Nován plébános, ott élt haláláig. Sírja ugyanott található. Két cikke jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Göcsejről.

Markó Imre Lehel (Mosonszentandrás, Moson vm., 1919. okt. 29. - Pölöskefő, Zala m., 1994. júl. 6.) katolikus pap, nyelvész

Középiskolai tanulmányait a keszthelyi premontrei gimnáziumban végezte, amelyet a pannonhalmi bencés esztendők követtek. E rend tagjaként végezte el a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-latin szakát. 1944-től 1948-ig a Pannonhalmi Gimnázium tanára volt. A rend feloszlatása után Kiskanizsára került, majd néhány év után a pölöskefői plébániát vette át. A nyelvészeti kutatómunkával a kiskanizsai évek alatt kötelezte el magát, amelynek eredménye első tanulmánya, a Kiskanizsai ragadványnevek megjelentetése volt. Az 1960-as évek elejétől részt vett a zalai földrajzi nevek gyűjtésében és feldolgozásában, jelentős érdemei vannak az országosan is elsőként megjelent hiánypótló mű közreadásában. A mű második kötete irányító munkájával 1986-ban látott napvilágot. A későbbiek során részt vett Tolna, Vas, Komárom, Veszprém, Baranya megye földrajzi neveinek gyűjtésében és kiadásában is. Rendszeresen tartott előadásokat a magyar nyelv kongresszusain és a névtudomány konferenciáin. Közel négy évtizedes tudományos munkásságát 1990-ben Zala Megye Tanácsa Alkotói-díjjal, 1994-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság és Zala Megye Önkormányzati Köz-

gyűlése Pais-díjjal ismerte el. 1994. július 14-én temették el Pannonhalmán.

Virág Benedek (Dióskál, Zala vm., 1754. - Buda, 1830. jan. 23.)
költő, fordító, történetíró

Szülőhelye bizonytalan, a legtöbb forrás dióskálinak tekinti, a templom falára 1930-ban elhelyezett emléktábla is ezt állítja. Gyermekkorát részben itt, részben Nagybajomban töltötte, tanulmányait a nagykanizsai és a pesti piaristáknál végezte, 1775-ben pálos szerzetes lett. Pesten teológiai és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Székesfehérváron tanár, majd világi pap, nevelő, három évtizeden át nyugdíjából szerény viszonyok közt Budán élt. Kedves egyéniségével, verseivel, műfordításaival nagy tekintélyt szerzett magának. Főleg a Magyar századok c. nagy történelmi műve gyakorolt maradandó hatást a reformkor elejének közzgondolkodására.

**Két jeles kiskanizsai tudós pap:
Plánder Ferenc és Markó Imre Lehel**

Kiskanizsához kötődésük miatt választottam témául a Kiskanizsán született Plánder Ferenc és a Kiskanizsán is lelkészkedő Markó Imre Lehel nyelvészeti-néprajzi munkásságát.

Plánder Ferenc (1796–1867) nyelvészeti-néprajzi érdeklődése egybeesik nemzeti ébredésünk kezdeteivel, amelynek egyik korai képviselője aligha véletlenül az ugyancsak zalai születésű Virág Benedek (Dióskál, 1754–1830, Buda), aki 1804. június 30-án levelet írt Kazinczy Ferencnek, amelyben fölvetette, hogy össze kívánja gyűjteni, illetőleg gyűjtetni a magyarság és a hazánk területén élő nemzetiségeink népszokásait és a földrajzi neveket. Ez utóbbit azért emelem ki, mert erről a törekvéséről eleddig nem szerzett tudomást a magyar nyelvtudomány, illetéknéppen tehát nemcsak az első nagyszabású, egy egész megyére kiterjedő, modern, több tudományág érdekeit is szem előtt tartó gyűjtő- és feldolgozó munka indult el Zalából (l. Zala megye földrajzi nevei. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Szerkesztette Papp László és Végh József. Zalaegerszeg, 1967. 737 l.), de maga az ötlet is a nagykanizsai piarista diák, Virág Benedek révén ide köthető. Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő rövid petrikeresztúri működése alatt női írókból (Farkas Sándorné Dóczy Terézia, Tuboly Róza és Eliza, Kazinczy Klára) a Keszthelyi Helikon mintájára elindította a Göcseji Helikont, és ő maga is fellépett a keszthelyi Helikon ünnepségeken. Ezzel ennek a kistájnak a neve a művelt olvasók körében ismertté lett olyannyira, hogy maga Vörösmarty Mihály egyik levelében arra kérte Deák Ferencet – aki rövid ideig ugyancsak a kanizsai piarista

gimnázium tanulója volt – tájékoztassa Göcsej nyelvjárásáról. Deák 1827-ben írott levelében ezt meg is tette, sőt Göcsej határát a korabeli felfogás alapján meg is vonta. E kistáj nevének írásos említése először nem Pálóczi Horváthnál bukkan fel, mert Göczeyre alakban már 1679-ben találkozunk vele (vö. Kiss Lajos, Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988. Göcsej a.), családnévként pedig valamivel később, 1699-ben Göcsey helyesírással (ugyanott). Ugyancsak családnévként az 1757. és az 1771. évi népegyösszeírásokban Göcse, Göcsei, Gőcsei, Gőcsej, Gőcsej, Gőtsei, Gőtsei, Gőtsej, Gőtsey alak-, illetőleg helyesírási változatban tűnik fel Alsónemesapátiban, Dióskálon, Igricén (Zala-), Kiskomáromban, Nemesapátiban, Nemesszeren, Pacsán, Szentpéterúrban, Zalaapátiban és a távolabbi Felsődörgicsén 22 család, illetőleg családtörök nevéként.

Plánder méltán elhíresült tanulmányában, a „Göcseinek esméreté”-ben (vö. Tudományos Gyűjtemény. 1838. VI, 3–34) kitér e kistáj nevének magyarázatára is: „Sokkal inkább közelítenek az igazsághoz azok, kik e nevezetet Göcseinek agyagos hegyeitől ... göcsörtös útaitól származtatják, mivel van göcs szavunk, mely csomót, hankot jelent, Göcseiben pedig az utak annyira tele vannak göcsökkel, hogy a 'ki itt sebessen haladni kívánna, egy Sebészt, ki érvágó vasát szünetlen kezében tartsa, Bognárt és Kovácsot; ki szekerét minden negyed órányi haladásban kiigazítsa kéntelenítettik magával hordozni”(4). E név tudományos etimológiája nem áll messze Plánder magyarázatától: „Göcsej valószínűleg a népnyelvi göhej 'árkos, vízmosásos, nem igen termékeny vidék' főnévből keletkezett a göcs(ör)tös 'rögös, göröngyös' melléknévként a közrejátszásával” (vö. Kiss Lajos i. h., I. még Szentmihályi Imre, XVII. századi adatok Göcsej nevééről és területéről. In: A Göcseji Múzeum Közleményei 28. sz.).

A továbbiakban néprajzi és művelődéstörténeti szempontból értékes megállapítások olvashatók erről a vidékről és népéről, végül pedig rövid szójegyzéket közöl egy általa konstruált helyzet

alapján, amelyből a következő figyelemre méltó tájszavakat emelem ki: czanka 'darabka, ruhának kisebb része', hegedes 'köszőrűs', ződüni, megzödüni 'megijedni, megrettenni'. Hogy ezeknek közül van-e a Zalában (is) előforduló Czanka, Hegedüs, Zöld családnevekhez, egyelőre nem bizonyítható.

Dialektológiai témájú dolgozatában, a „Zala vármegyei Göcsei szóejtés (dialectus) 's annak némely különös szavai” (Tud. Gyűjt. 1832. III, 62–68) első részében sorra veszi az általa megfigyelt hangtani jellemzőket példákkal szemléltetve: az enyhe ö-zést: pör, köll, embör; a -ból, -ből határozórag alakjait korszóbul, tálbul; a gy-zést: gyer, gyár 'jár', gyég 'jég'; a -vel rag eredetiségét, azaz nem illeszkedett voltát zsákke, lábbe; az l kiesését küdöm, tódom 'tudom'; a megkettőztetett többesszámot fiaimak, szekereimek; a megkettőztetett középfok jelét szebbebb; a mássalhangzó-torlódás feloldását: teréfa, Terézsi, karajczár; az illabializációt beretva, tüke. Mindezek után közli az általa jellegzetesnek ítélt göcseji tájszavakat, ezekből néhányat idézek: ágyékos 'heresérves', de mondják tökösnak is, alamár 'sokat alvó, lusta', buga 'szarvatlan kos, marha', csepefa 'tölgyfa, amely csüngő makkot terem', csurka 'kolbász', ebédfia 'délelőtt 11 óra tájban való evés, ebéd délben', finta 'csuta, fitos orrú, csuta orrú', szivos 'kemény ember', gabona 'rozs', izék 'szarvasmarha által lerágott kukoricaszár', kedded 'kedd', mozga 'csontvelő', az agyvelő neve velő, vigyor 'két egymáshoz szabott deszka vagy padló között támadt üres hasadék'.

Pländer Ferenc néprajzi munkásságát monografikusan feldolgozta Szentmihályi Imre, amely a Göcseji Múzeum Közleményei 29. számaként jelent meg Zalaegerszegen 1970-ben.

A Pais-tanítvány **Markó Imre Lehel** (1919–1994) néprajzi-nyelvjárási érdeklődése Kiskanizsára kerülésekor, illetőleg itteni plébánosi működése idején (1951–1955) bontakozott ki. Az általa összegyűjtött, teljesnek mondható kiskanizsai gyermekjátékokat az Ethnographia 1953. évfolyamának 349–366. lapján rendszerbe

foglalta. Mint tipológia kizárólag szakemberek számára készült, ebben a körben nem kívánok róla szólni. Ugyancsak kiskanizsai témájú az 1955-ben „A kiskanizsai szőlőművelésről” írt tanulmánya (in: Népünk hagyományából. Bp., 27–35), amelynek tudományos jelentősége a gúzsos prés szakszerű és igen alapos leírása. Ennek a munkaeszköznek az első említését az OklSz. 1597-ből adatozja. Középkori állapotában még az 1960-as években is megvolt a Nagykanizsa környéki szőlőhegyek (Förhénc, Cserfő, Bacónaki-hegy, Antal-hegy), valamint a Letenyi járás délkeleti települései szőlőhegyeinek a présházaiban.

Ugyancsak 1955-ben jelentette meg a Magyar Nyelvőr című folyóiratban a „Kiskanizsai ragadványnevek” című (LXXIX, 113–124) dolgozatát, amely éveken át mintául és magas mércéül szolgált főiskolai és egyetemi hallgatóknak diplomamunkájuk elkészítésekor. Tipológiája lényegében véve Lőrincze Lajosét követi (vö. Lőrincze Lajos, Szempontok és adatok személyneveink újkori történetéhez. MNyj. 1 [1951]: 64–94), amikor két nagy csoportra (külső és belső keletkezésű ragadványnevek) osztja gazdag anyagát. A külső keletkezésű neveken belül elkülöníti a testi (Andris púpos), a lelki (Barom József) tulajdonságot jelölőket, a szokás, mondás alapján keletkezetteket (Dohányos Bali), a foglalkozásra (Csikós Jancsi), a valamilyen eseményre (Bihalos), az egykori lakóhelyre (Kónyi) utalókat. A belső keletkezésű nevek között megtalálhatók az apa keresztnévéből (Nagy János Laci), a gyermek keresztnévéből (Gyura Jancsi Káro), az anya vezetéknevéből (Dának Gyura) alakultak. Mindemellett részletesen tárgyalja Kiskanizsa családi viszonyait, a keresztnév nagy mérvű azonosságát, amelynek folyományaként annyira elszaporodtak a ragadványnevek, hogy nélkülük szinte lehetetlen eligazodni a sok Pländer, Dolmányos, Horváth, Varga és Szmodics családok között.

Markó Imre Lehel Kiskanizsára helyezésekor szinte mindjárt elkezdte lejegyezni az általa korábban nem hallott tájszavakat és állandó szókapcsolatokat, amelyekből kikerekedett az Akadémiai

Kiadónál 1981-ben megjelentetett Kiskanizsai szótár. Ebből az olvasó megismerheti Kiskanizsa tulajdonképpeni tájszavait: bábikó 'lósóska', befürgetől 'bereteszel', bögyekös 'hasas', csöbörhágó 'rossz járású, lábát kapkodó', dobróc 'bőrkiütés', az alaki tájszókát: biktet 'baktat', ögyeb 'egyéb', pióka 'pióca', valamint a jelentésbelieket: elérkezik 'odajut', eformáz 'hasonlónvát tesz, utánoz valamit', fömfog 'visszatart magának valamit'.

Szótárírásunk mai fokán a szavaknak és a különféle lexikológiai egységeknek a különböző értékeit föltétlenül figyelembe kell venni. A Kiskanizsai szótár címszava a félkövér szedésű köznyelvi alak, a valódi tájszavak esetében pedig a kikövetkeztetett alak. Ezt követi a szó kiejtésének közlése, amelyet a lexikográfia alaki értéknek nevez. Az alaki érték fogalmába természetesen mind a ragos alakok, mind az összetételek beletartoznak. Ez utóbbiak esetében a különböző előtaggal alakultakra is utalni kell: így a cukor címszó végén a „Lásd” után ritkított szedéssel következik: kocka-, krumpli-.

A szófaji érték megadása alapvető követelmény, már az Értelmező szótár megjelenése előtt is az volt. Ha különböző eredetű, de azonos alakú szavak (homonimák) kerülnek a szótárba, azokat indexszámmal látjuk el, guga1 'golyva', guga2 'ostoba', amikor meg egyazon szónak két vagy több jelentése van, a jelentések kapnak sorszámot.

Mivel az egynyelvű szótárak másik alapvető feladata, „hogy az egyes szavak és lexikológiai egységek (=lexémák) jelölési értékeiről ezek szintagmákba való szerkeszthetőségét vizsgálva adjanak számot” (Balázs János, Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. Ország László. Bp., 1966. 90), ezért az értelmezésekben a szavak (lexémák) szintaktikai kapcsolhatóságára (vagyis a szintagmatizálás lehetőségeire) csúcsos zárójelben a szerzőnek fel kell hívnia a figyelmet. Tehát a habar tárgyias ige 'összekever', kalapál tárgyias ige 'ütöget'. Ezekből a példákból is kiviláglik annak szükségessége, hogy a modern szótárakban a szó jelentésének értelmezése során bizonyos esetekben

miért kívánatos azt is közölni, hogy „az illető szó (lexéma) mely szókkal szokott szintaktikai viszonyba kerülni” (Balázs i. h.).

Mind a lexikológia, mind a lexikográfia szempontjából a szintagmatizálódással azonos fontosságú egy másik, ezzel rokon folyamat, a lexikalizálódás, amikor egy-egy szókapcsolatot vagy akár egy szólást is a jelöltre nem külön-külön, hanem együttesen vonatkoztatjuk: az elsőszoba jelentése nemcsak az, hogy a ház, az épület elején található, hanem az is, hogy nem lakják. A szólásokban sem külön-külön összegezódik a szavak jelentése, hanem lexikalizálódik: Sukkç sē löhetne agyonvernyi [= aki hosszú időt megért egészségben].

A szavak és a lexémák stílusértékéről is kapunk tájékoztatást, természetesen csak ott, ahol ez szükséges. A szerző következetesen megjelöli az egyes szavak gúnyos, régies ízű, tréfás hangulatát: behívó 2. jelentése tréfásan a halálnak, a liba szót ritkán használják, valamint hogy a kötött szöveg népdal, lakodalmi kurjantás, helyi szóval rikonyálás: Áj mēk kocsis a viszparton, hat huggyozzon a mēnyasszon!

Mindenfajta megjegyzést a „Megj.” rövidítés vezet be. Az itt közöltek nemcsak a szó jelentésének az alaposabb megismeréséhez járulnak hozzá, hanem némely esetben valóságos külön kis néprajzi leírássá terebélyesednek, amelyeket még a kötetben található 199 rajz és öt kis kotta jól kiegészít. Látható, hogy a szerző Kiskanizsa eltűnőben levő népéletének több fontos területét munkájában át akarta menteni az utókornak. E törekvésének folyamánként részletes leírást olvashatunk például a kiskanizsai gyermekjátékokról, a szőlőművelésről, a népszokásokról, a házépítésről. Számos népdal, több szólás is található a kötetben.

Az 1960-as évek elején Markó Imre Lehel is bekapcsolódott a Zala megye kezdeményezte földrajzi nevek országos gyűjtésébe, a gyűjtemények névanyagának a helyszíni ellenőrzésébe és kiadásába. Két nagy Zala megyei járás (lenti, zalaegerszegi) névanyagát ő tette közzé, és ő állította össze a kötet végén levő névmutatót is. Az időközben Veszprém megyétől Zalába visszakerült Keszthelyi

járásban ő vezette a munkálatokat is (I. Zala megye földrajzi nevei. II. A Keszthelyi járás. Közzétette Markó Imre Lehel, Rónai Béla, Varga Mária, Vitányi Borbála. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Bp., 1986). Szívesen vett részt más megyék névanyagának a közzétételében is (I. Somogy megye földrajzi nevei. Közzétette Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Hosszú Ferenc, Király Lajos, Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Pesti János, Rónai Béla, Szabó József, Szabó László. Szerk. Papp László és Végh József. Bp., 1974). Mindezek mellett ő készítette el Somogy és Komárom megye földrajzi közneveinek az értelmező szójegyzékét (I. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Bp., 1985).

Kiskanizsához és a néprajzhoz sohasem lett hűtlen. „A karácsonyi ünnepkör Kiskanizsa népszokásaiban” címmel nagyszerű tanulmányt jelentett meg 1972-ben a nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyvében.

E két kiváló, nagy fölkészültségű pap lelkipásztori, illetőleg tanári munkássága mellett mind a magyar néprajztudományban, mind a magyar nyelv-tudományban maradandót alkotott.